

Уводник

80 ГОДИНА ОД ПОЧЕТКА АНТИФАШИСТИЧКЕ БОРБЕ У СРБИЈИ И ЈУГОСЛАВИЈИ

Поводом обележавања 80 година од почетка антифашистичке борбе у Србији и Југославији задовољство нам је да у оквиру специјалног броја часописа *Војноисторијски гласник* презентујемо радове српских и иностраних историчара, посвећене првим годинама Другог светског рата и почецима антифашистичке борбе на тлу Србије и Југославије. Антифашизам спада међу кључне вредносне појмове историје XX века о чијој позитивној конотацији постоји најшири могући консензус. То не треба да чуди јер су иза идеологије која је произвела крваве трагове стајали немачки нацисти Адолфа Хитлера, италијански црнокошуљаши Бенита Мусолинија, хрватске усташе Анте Павелића и други слични тоталитарни покрети широм Европе, обједињени и познати под општим именом – фашисти. Ретроградне идеје о физичком уништењу људи, па и читавих народа, због њихове националне, верске и расне припадности или политичких и других опредељења, наишле су на отпор свих слободномислених, демократских и хуманистички опредељених људи, али је за директно супротстављање идеологији силе и уништења, поред неслагања, било потребно и личне куражи.

Антифашистичка борба која је мобилисала на десетине милиона људи, оставила је дубоке трагове у историји човечанства. Са поносом истичемо да је српски народ био један од ретких европских народа који се отворено и масовно супротставио фашизму и поднео велике жртве на олтару слободе. Прве антифашистичке манифестације у Југославији почеле су на Београдском универзитету још двадесетих година прошлог века, са самом појавом фашизма. Српски народ је међу првима показао и солидарност са борбом народа Шпаније против диктатора Франциска Франка и његових следбеника, које су обилато војно и материјално подржавале тоталитарне фашистичке државе онога времена, фашистичка Италија и нацистички Трећи рајх. Већ

страдање шпанског града Гернике, које је на сликарском платну маестрално овековечио велики Пабло Пикасо, показало је у ком правцу ће се кретати рушилачки потенцијали фашизма. У то време, 1.664 добровољаца са југословенских простора, међу којима и 16 жена, похрлило је у Шпанију да се у редовима интернационалних бригада бори против још недовољно познатог надлазећег зла XX века.

Српски народ учествовао је у најразвијенијем покрету отпора у Другом светском рату на територији окупиране Европе. Изложен физичком уништењу и осуђен на подређену улогу на маргинама „нове“ фашистичке Европе српски народ се определио за активну борбу против највеће пошасте ондашњег времена. Како је основна духовна вертикала тог гигантског сукоба била подела на фашизам и антифашизам, као персонификација сталне поделе и борбе између зла и добра, српски народ се и тада, као и много пута у историји, нашао на правој страни. У тој борби поднео је огромне жртве, које се могу мерити једино са жртвама антифашистичке борбе народа Совјетског Савеза и Пољске. На антифашизму, као једној од традиционалних вредности, почива Војска Србије, али и цело српско друштво. Овај специјални број нашег часописа, који је посвећен управо тој борби, представља плод сарадње војних историчара из Института за стратегијска истраживања и Савеза удружења бораца народноослободилачких ратова Србије (СУБНОР) као кровне антифашистичке организације и носиоца традиција антифашистичке борбе у Србији.

У току 2021. године СУБНОР је поводом обележавања 80 година устанка у Србији био организатор бројних активности, под називом „Да рата више не буде“. Једна од њих био је и међународни научни скуп „Други светски рат 1941. године – 80 година од почетка антифашистичке борбе у Србији и Југославији“, који су заједно организовали СУБНОР Србије и Институт за стратегијска истраживања Универзитета одбране у Београду. Скуп на коме су узела учешће 22 научна радника из Србије, Русије, Бугарске, Словеније и Северне Македоније одржан је у Београду 20. и 21. децембра 2021. године. Присутни су били представници Института за стратегијска истраживања УО МО (Србија), Војне академија УО МО (Србија), Историјског факултета Московског државног универзитета „М. В. Ломоносов“ (Русија), Факултета државне управе МДУ „М. В. Ломоносов“ (Русија), Московског државног института међународних односа – МГИМО (Русија), Центра високих војних школа из Марибора (Словенија), Балканолошког института Бугарске академије наука из Софије (Бугарска), Института за националну историју из Скопља (Северна Македонија), Филозофског факултета из Београда (Србија), Архива Југославије (Србија), Војног архива (Србија), Института за савреме-

ну историју (Србија), Института за новију историју Србије (Србија) и Музеја жртава геноцида (Србија). Генерални покровитељ обележавања овог великог јубилеја био је председник Републике Србије Александар Вучић, а подршку и помоћ пружили су Влада Републике Србије, као и Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања и Министарство одбране. Председник научног одбора ове манифестације био је академик проф. др Љубодраг Димић, редовни члан САНУ.

Приликом отварања научног скупа, председник СУБНОР-а Србије генерал-мајор у пензији Видосав Ковачевић истакао је да је идеја организатора била да велики јубилеј, 80 година антифашистичког устанка у Србији и Југославији, заслужује да га и наука обележи и још једном укаже ко је победио и како је побеђено највеће зло у двадесетом веку, оличено у нацизму и фашизму. У свом излагању академик Љубодраг Димић је, изневши програмски оквир скупа, истакао да иако се лаицима и посматрачима „са старне” чини да се о теми којој је посвећен научни скуп све зна, да је све већ речено, написано и саопштено читалачкој публици и јавности, она је истовремено и сложена и контроверзна, и недовољно истражена, па се знање о њој може и мора и недопуњавати постављањем нових истраживачких питања и темељним истраживањима у домаћим и страним архивима и библиотекама. Унутар теме која говори о ратној 1941. години, по његовом мишљењу, стичу се и расплићу процеси дугог трајања и сложеног карактера који мноштву појединачних догађаја и појава одређују смисао.

Прва ратна година на југословенском простору не може се разумети и објаснити без темељног истраживања времена које претходи. А то је, свакако, готово цела прва половина двадесетог века (двадесете и тридесете године). Ту се сусрећу догађаји који деле савременике, око којих су се спорили учесници, где постоје бројна тумачења, а увек недовољно знања. У питању је тема саткана од мноштва појединачних догађаја, испуњавају је истакнути појединци и масе којима су намењени „нижи спратови историје”, а одређује се „историјским” а не „календарским временом” у коме се све брзо мења и оно „јуче” мање личи на историјско „данас” и могуће „сутра”. Савременици тешко разазнају време у коме су живели, доносили одлуке, мењали токове којима је ишла историја. У питању је подељени и непомирљиво сучељени свет, свет фашизма и антифашизма. Подељени свет онда, подељени свет делом и данас, када са различитих позиција које нису научне савременици тумаче прошло време. Затим, ту је српска и југословенска подела, унутарсрпски сукоб по идеолошким линијама, српско-хрватски спор који је породило гено-

цид над српским народом, обрачун различитих нација, непомирљиви а делом и планирани верски судар католицизма и ислама са православљем, борба великих сила за Балкан које увек воде рачуна само о сопственим себичним интересима, за залеђе Медитерана, за мореузе, за простор на коме живи српски народ измешан са другим јужнословенским народима до мере када га је немогуће делити. Све то је обрачуне на простору где живи српски народ чинило суровијим, а последице ратног сукоба тежим.

Настојећи да свеобухватно сагледамо место и улогу Србије у 1941. години морамо се суочити и са политиком неутралности коју је југословенска држава покушавала да води од 1939. до 1941. године, са пактом од 25. марта 1941. године, са војним пучем и демонстрацијама од 27. марта, у којима је српски народ исказао своју слободарску природу, који према мишљењу историчара представља један од важних и ретких датума којима је простор Балкана „уграђен” у светску историју Другог светског рата. Затим, ту је рат, подела територије Југославије која је уследила после војног пораза у Априлском рату и капитулације земље, окупација у свим својим видовима, након тога устанак у коме су учествовала два антифашистичка покрета унутар српског националног бића – четнички и партизански. Из тог и по својој природи таквог устанка и судара снага са различитим и тешко помирљивим погледима на будућност, проистекао је грађански рат који ће трајати све до 1945. године, као и поделе које су наредних деценија мучиле српство. Ту је појава геноцида над српским народом на простору НДХ, у који је умешана и Римокатоличка црква, репресија која прати окупацију, политички и војни покрети – они грађанског отпора, револуционарне перспективе, али и они који су те 1941. године учинили неки други избор, пасивизирали се или настојали да се приближе окупаторским властима. Уз то иде колаборација и квислинштво међу којима правимо разлику. Ту су и личне судбине појединаца, као и свакодневни живот у сенци рата, страдања, сатирања, преживљавања. Другим речима, тема нашег скупа је обимна, а са појединим њеним сегментима историчари ће се, у намери да сагледају време, реконструишу догађаје, одмере улогу одређених личности, изрекну оцене, и даље суочавати.

Загледани данас у историографску продукцију о 1941. години, примећујемо да је она једним делом испуњена стереотипима и интерпретацијама које су предуго имале утемељење у скромном броју историјских извора. Ту су и тврдње које су одраз идеолошког мишљења, најчешће наметнуте од власти, али не само од ње, као и бројне историјске белине (празнине) које историчари деценијама нису испуњавали знањем, много табу тема, појава које дефинишу

као „стратегију ћутања” о догађајима које у преживљеном идеолошком времену посланицима струке политичком санкцијом ускраћују могућност да критички мисле и презентују резултате својих истраживања. Али, упоредо с тим, или истовремено с тим, током ових 80 година XX и XXI века нагомилано је и знање које свакако није коначно, али је резултат темељних истраживања које су обављали историчари са овог простора. Академик Димић је посебно истакао да је велики број тих историчара потицао и потиче из редова оружаних снага. У питању су научници превасходно окупљени око Војноисторијског института и данашњег Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања, као установе која дуго траје и која има несумњиви резултат.

Димић је закључио да је антифашистичка борба тема о којој постоји мноштво различитих оцена, ставова и судова, било да су политички или лаички, лични или колективни, изрицани са намером да се саопшти истина или учини потребан „уступак” власти. То је додатно иницирало потребу да на свакој „окуци” југословенске историје после 1945. године, садржаји Другог светског рата, кључних идеја једног времена, сучељених идеологија и покрета, положених жртава – буду изнова проверавани, преиспитивани, истраживани, било да је у питању година 1948. и сукоб са Стаљином, 1966. и обрачун са Ранковићем, 1968. и ступање на историјску сцену нове југословенске генерације, 1991. и разбијање југословенске државе. То су они изнуђени „заокрети” југословенске револуције на којима су многи од учесника у тој 1941. години напосто отпадали од партије, а понеки од њих касније нудили и нека друга виђења истог тог времена. Због тога је академик Димић изразио наду да ће се представљени радови, настали на темељима нових и фундираних истраживања, наћи у публикацији која ће доћи у руке много ширег круга корисника. Тај његов предлог ми овим путем и испуњавамо.

У овом посебном издању *Војноисторијског гласника*, на основу реферата изнетих на претходно одржаном научном скупу одабрано је 15 најквалитетнијих радова који завређују да се нађу на његовим страницама. Први од радова у нашем зборнику, из пера руског историчара др Александра Вершињина са Историјског факултета Московског државног универзитета „М. В. Ломоносов”, бави се перцепцијом совјетске стратегије уочи Другог светског рата према виђењима француских војних представника у Москви. Аутор износи став да су западноевропска и совјетска стратешка култура после Првог светског рата биле у очигледној супротности, али су се подударале у жељи да се спречи оружани сукоб у Европи тридесетих година прошлог века, што је створило основу за сарадњу између

СССР-а и западних демократија у суочавању са немачким реваншизмом. Међутим, Вершињин закључује да је неспособност француског политичког врха да прихвати совјетске интересе, као фактор у развијању сопствене стратегије, осујетила све покушаје формирања војно-политичког савеза способног да се одупре Немачкој. Рад познатог руског историчара и експерта за дипломатску историју др Олега Р. Ајрапетова који следи, односи се на промене версајског система на Балкану које су уследиле 1940. године и решење питања Бесарабије њеним повратком у састав СССР-а.

О улози британске политике у организацији војног пуча 27. марта 1941. године, на основу британских, југословенских и немачких архивских извора, мемоаристике и литературе, говори рад „Британци и војни пуч 27. марта 1941. године” пуковника др Далибора Денде из Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања. Аутор истиче да су на стварању климе за извођење пуча биле ангажоване све британске тајне службе, како цивилне, тако и војне, чије активности нису увек биле међусобно координиране, те закључује да је до пуча дошло на иницијативу Југословена, коју су Британци само искористили у погодном моменту. На тај рад тематски се надовезује рад пуковника др Слободана Ђукића са Катедре друштвених наука Војне академије, под насловом „Југословенска војска у Априлском рату 1941. године”.

У свом раду „Југословенска краљевска влада и догађаји у Југославији у јесен 1941. године: поглед из избеглиштва”, фундираном на архивској грађи и литератури, др Милан Терзић из Архива Југославије указује на настојања Југословенске краљевске владе да након избеглиштва, априла 1941. године, спозна стварност у окупираној земљи и да на основу приспелих вести утиче на догађаје у Југославији. Аутор закључује да је Југословенска краљевска влада, у јесен 1941. године, заузела став према догађајима у земљи на основу прикупљених сазнања и стала иза покрета пуковника Драже Михаиловића.

У свом раду „Улога логора у гушењу устанка у Србији 1941. године” др Милан Кољанин из Института за савремену историју износи да се после агресије осовинских сила и поделе државне територије Југославије, априла 1941. године, мрежа немачких логора проширила на немачко окупационо подручје у Србији. Главни разлог за њено стварање била је потреба за гушењем масовног устанка у лето и јесен 1941. године. Кољанин истиче да су осим масовног интернирања устаника и мушког становништва са подручја војних операција, у логорима интернирани јеврејски и делимично ромски мушкарци, за које је то значило сигурну смрт. Заточени су и други стварни или потенцијални противници окупације, пре свега комунисти и

њихови симпатизери, затим истакнути интелектуалци и јавни радници демократских убеђења. Несразмерна војна премоћ окупационих немачких снага имала је кључну улогу у сламању устанка у Србији у јесен 1941. године. Она је праћена масовним стрељањем и интернирањем српског цивилног становништва, што је великим делом допринело сламању устанка током октобра и новембра те године. Тада је интернирано целокупно преостало јеврејско становништво и убијено до почетка маја 1942. године. Аутор закључује да је средином јула 1942. године окончано формирање мреже сталних логора која је покривала територију окупиране Србије и служила до самог краја окупације, октобра 1944. године.

Геостатистичку анализу губитака припадника партизанског покрета из западног дела окупиране Србије, претрпљених у устанку 1941. године, на основу делимично ревидираног пописа „Жртве рата 1941–1945” дао је др Драган Цветковић из Музеја жртава геноцида. Губици партизана из региона северозападне и дела западне Србије сагледни су у контексту страдања сабораца са територије окупиране Србије у другим регионима, а све у релацији са демографским потенцијалима посматраних подручја.

Историчарка из Војног архива, др Маријана Мраовић је у свом раду „Почеци пропагандног организовања колаборационистичких власти на територији окупиране Србије током 1941. године”, који је настао првенствено на основу архивске грађе Војног архива у Београду, анализирала почетке организовања пропаганде колаборационистичке управе у периоду Савета комесара, а затим и „Владе народног спаса” током 1941. године, преко којих су немачке окупационе власти намеравале да остваре строго контролисано управљање српском привредном, а у одређеном обиму и културном и просветном политиком.

О околностима које су довеле до стварања Српске државне страже, колаборационистичке формације створене почетком марта 1942. године у окупираној Србији, као и њеној организацији, на основу архивске грађе из Војног архива у Београду, као и објављене грађе, литературе и периодике говори рад др Небојше Стамболије из Института за савремену историју из Београда. Стамболија закључује да је Српска државна стража настала из потребе окупатора и колаборациониста за једном јачом и организованијом јединицом која би се успешније супротставила устаничким снагама на територији Србије. Формирана на бази предратне жандармерије, у специфичним условима ратног хаоса на простору Србије, она је задржала свој првенствени полицијски карактер, иако је по потреби стварала веће и покретније војне формације.

Словеначки историчар др Блаж Торкар из Центра високих војних школа Словеначке војске из Марибора упознао нас је, у свом раду на енглеском језику, са војним акцијама словеначких партизана 1941. године. Аутор истиче да је главни носилац антифашистичке борбе у Словенији била Освободилна фронта, у којој су значајну улогу имали комунисти. Према истраживањима Торкара, у Словенији је током 1941. године формирана 41 партизанска јединица ранга чете са од 15 до 50 бораца у свакој од њих. Иако су биле слабо наоружане и осуђене на герилску тактику, ове јединице су својим акцијама дале подстрек за избијање масовнијег устанка у Горењској у децембру 1941. године.

Историчари из Северне Македоније, проф. др Александар Литовски и др Роберто Трајковски, предочили су развој народноослободилачке антифашистичке борбе у Вардарској Македонији од 1941. до 1944. године, према документима Вермахта који се односе на развој народноослободилачког покрета (НОП) у Македонији, са војног, али и политичког, економског, културног и националног аспекта. У раду је научно разрађено неколико важних историјских прекретница које у поменутој документацији анализирају, синтетишу и вреднују војно-оперативне територијалне команде, службе и институције Вермахта.

Бугарска историчарка др Маријана Стамова из Балканолошког института Бугарске академије наука, у свом раду „Албанске илузије у годинама Другог светског рата” истиче да се од свих балканских држава Албанија прва нашла на удару „Новог европског поретка”. Уз помоћ Хитлера и Мусолинија остварила је свој национални програм уједињења свих Албанаца у једну државу, али је „Велика Албанија” била само ратна креатура, која није била међународно призната. Стамова закључује да је крај рата скинуо са дневног реда идеју о свеопштем уједињењу Албанаца, јер је албанска држава успостављена поново у границама које је добила након окончања Првог светског рата, док је велики део албанског народа и даље остао да живи ван њених граница.

Руски историчар др Александр Колпакиди из Москве презентовао нам је прегледан рад о делатностима совјетске војне обавештајне службе у Југославији током Другог светског рата. У њему су разматрани различити аспекти њених активности као што су агентурни рад, организација рада Балканског центра совјетске војне обавештајне службе, обавештајна група Мустафе Голубића, група „Патрас”, совјетска морнаричка обавештајна служба, организација обавештајне службе са позиција совјетске војне мисије у Југославији и ваздухопловне базе у Барију (Италија), те организација специјалне радио-везе совјетске војне обавештајне службе на Балкану. Наведене су и биографије агената и кадрова совјетске војне обавештајне службе.

Историчарка из Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања др Татјана Милошевић се у свом раду „Априлски рат на страницама Војноисторијског гласника” бави анализом радова о Априлском рату објављених у овом часопису у претходних седамдесет година. Циљ рада је разоткривање и расветљавање повода и узрока који су довели до краха и капитулације војске Краљевине Југославије, као и рефлексије Априлског рата на стање у земљи и друштву.

Посебно издање нашег часописа засвођује рад пуковника др Миљана Милкића „Проблеми утврђивања права на доделу партизанске споменице 1941. године”, који је писан на основу необјављене архивске грађе из Војног архива у Београду, објављених нормативних докумената и литературе. У раду се анализира законска регулатива којом је била регулисана процедура добијања Партизанске споменице 1941. године. Аутор указује на проблеме који су се појављивали у пракси током имплементације законских одредби у процесу доказивања права на добијање овог одликовања у периоду од 1946. до 1963. године.

У одабиру радова које овом приликом представљамо заједно са нашим сарадницима из СУБНОР-а Србије, трудили смо се да предност дамо новим истраживањима мало познатих, недовољно истражених или контроверзних тема у вези са догађајима у Југославији и њеном окружењу 1941. године. Надајући се да смо овим посебним издањем *Војноисторијског гласника* бар малим делом успели да допринесемо продубљивању истине о догађајима са почетка антифашистичке борбе у Србији и Југославији и укажемо на значај и традиције антифашистичке борбе српског народа, препуштамо га суду читалачке и стручне јавности.

пуковник
др Далибор Денда

